

Somogyi Eszter:

Gondolatok a tudásról és a tudásalapú társadalomról

Bevezetés

Számos vita zajlott az elmúlt években és zajlik napjainkban is arról, hogy hogyan kellene jellemeznünk, megítélnünk és felhasználnunk az önmagában vett tudást. Mekkora jelentőséget tulajdonítsunk neki az oktatásban, a gazdaságban, a mindennapi életben az életminőség javítása, a demokrácia fenntartása és általánosságban a „jóra”, erkölcsösre törekvés szempontjából? Kinek, mit, milyen céllal, és milyen módon tanítsunk meg, vagy kit, hogyan, mivel informáljunk? A közös kiindulópont ezekben az okfejtésekben általában az a megkérdőjelezhetetlen tény, hogy a felhasznált és főként az újszerű tudás megosztó erővel bír, röviden fogalmazva: akinek a birtokában van, annak érzékelhetően sokféle szempontból jó dolga lesz. Adott esetben többet fog keresni vagy egyszerűen megtartja az állását, esetleg elismert személlyé válik egy kisebb vagy nagyobb közösségben (akár társadalmi szinten), felfedez önmaga és embertársai számára valamilyen újat és/vagy hasznosat, stb. Mindezek fényében született meg a sokszor hangoztatott tudásalapú társadalom fogalma, ami úgy tűnik, mára már kezd túl sok tényezőtől függő és lassan számkivetett, közhelyszerű gondolattá válni. Vagy mások szerint még mindig túl távoli.

Dolgozatomban igyekszem néhány gondolatot összegyűjteni az említett problémákról, megvizsgálni többféle nézőpontot, ütköztetve pro és kontra érveket. A témát a jellemzés – megítélés – felhasználás hármásában fogom szemlélni.

Hogyan jellemezhető a tudás?

A tudás meghatározásánál eltérő véleményeket olvashatunk. A legegyszerűbb megfogalmazás szerint tudásnak nevezhetjük az ismereteink összességét. Másféle megfogalmazásban a tudás úgy születik meg, hogy először észlelünk, majd gondolkodunk, és végül emlékezünk. Pitti Zoltánt idézve: „a tudás az a csodálatos dolog, ami használata során nem fogy, hanem gyarapodik” (Pitti 2002:2). Nico Stehr a tudást erőnek nevezte, amely cselekvő képességként jelentkezik. Hozzátette, hogy az általa elfogadott megállapítás Francis Bacontól ered, aki szerint a tudás hatalom, és képes valamit mozgásba lendíteni. Magyarai Beck István a tudást egy őszinte szubjektív hitként említette meg, amely tényszerűen igazolható vagy falszifikálható. Megint másképpen Wenger, McDermott, Snyder megfogalmazásában és Tomka János

fordításában „a tudás a >>tudni<< humán aktusában él” (Tomka 2009:29), azaz szintén egyfajta cselekvésre, aktív megmozdulásra, az ismeretek alkalmazására utal. Ha a tudás természetét vizsgáljuk, találkozhatunk az explicit tudás és a tacit tudás fogalmával. Előbbi szavakba önthető vagy valamilyen jelrendszerrel kifejezhető, tudunk a létezéséről és meg tudjuk osztani másokkal. Utóbbi ennél személyesebb, nehezen tudjuk kifejezni, egyfajta rejtett tudás, amiben benne vannak tapasztalataink, érzéseink, értékeink is. Havas Péter úgy véli, a tacit tudás átalakítása explicit tudássá fontos szellemi tőkét jelent, ezért törekszenek erre a különféle szervezetek (vállalatok). Ezt például fórumokon keresztül érik el, amikor a dolgozók megfogalmazzák és megosztják másokkal az addig ki nem mondott gondolataikat. Véleménye szerint ez a folyamat éppúgy hasznossá válhat például egy közoktatási intézményben is (Havas 2009).

Több szakértő fontosnak tartja megemlíteni, hogy létezik, és eltérő szereppel bír az úgynevezett elméleti, szubsztanciális vagy „ismerettudás”, és a gyakorlatban alkalmazott, „procedurális” tudás. Sok vita fakadt abból, hogy például az oktatásnak melyiket kell hangsúlyoznia. Ahol elsősorban az elméleti vagy lexikális tudás közvetítése zajlott, például a kontinentális típusú iskolarendszerekben (lásd ún. porosz típusú oktatási rendszer), ott az volt a tapasztalat, hogy a tanulók nem tudták alkalmazni ismereteiket, így tudásuk jó része nem hasznosult (gondoljunk a PISA vizsgálatokra). Különösen érzékenyen érinti ez a felnőtt tanulókat, akikről bizonytalán tudható, hogy csak azonnal hasznosítható tudásra kíváncsiak, kiváltképp munka melletti tanulás esetén. Tudjuk, hogy napjainkban nagymértékben felgyorsult az új tudás megszületése és áramlása, ezért elkezdtük hangsúlyozni, hogy inkább azt kell megtanulnunk, hogyan szelektáljunk a számunkra szükséges vagy érdekes tudások között, illetve azt a tudást sajátítsuk el, amit rögtön fel tudunk használni. Sokan (köztük az Európai Unió) előtérbe helyezték az alapkészségek fejlesztését, például a kommunikációs készséget vagy a kreativitást a hatékonyabb tudásfelhasználás érdekében. Marton Ferenc szerint ezek a készségek nem választhatók el az ismeretektől. Így ír: „...az általános készségek területfüggőek. Abból, hogy miképpen bánunk a szavakkal – például a „kreativitás”-sal –, nem szükségszerűen következik, hogy a számokat, hangokat vagy gazdasági tranzakciókat miképp kezeljük. Az általános készségek valamely fontos tárggyal összefüggésben fejlődnek: az anyanyelvvvel, a számtannal, bolygónk ökológiai fennmaradásának kérdéseivel és így tovább” (Marton 2010:32-33).

Immár klasszikusnak nevezhető annak vizsgálata, hogy a tudás különbözik-e és miben az információ fogalmától. Legtöbben egyet értenek abban, hogy ez a két kifejezés nem egyenlő egymással. Magyar szerint részben fedik egymást. Szerinte a tudás attól tudás, hogy igazságalapja van, amíg az információ lehet hamis is. Ugyanígy vélekedett Fehér Márta is: „... az ember számára az információk megszerzése – első megközelítésben – a tudattartalmak egyfajta rendezettségének, újrendezettségének létrehozását jelenti. Ez azonban nem azonos a tudás megszerzésével. Emlékeztetnék arra a Platónról származó és a filozófiában azóta is jól használható tudásdefinícióra, mely szerint a tudás igazolt, igaz vélekedés. Ennek alapján az információszerzést egyfajta vélekedés, vélemény elsajátításának

nevezném. Tudásról akkor beszélhetünk, ha ezt aztán ellenőrzött, igazolt módon tudjuk elfogadni: vagyis igaznak bizonyul a dolog. Vagy pedig kimutatjuk róla, hogy hamis – ez a negatív formája az igazolásnak” (Csányi, Fehér, Gazsó, Kiss E., Pataki, Vámos, Kiss L. 2003). Kiss Endre hozzáteszi ehhez, hogy az információ megszerzésétől nem változik meg társadalmi helyzetünk, amíg a tudás pozíciókat változtat meg. Zrinszky László felhívja a figyelmünket egy Japánból eredő, a tudásmenedzsment számára kidolgozott „evolúciós” sorra, amely a következőképpen ábrázolja az eddig leírtakat:

Adatok → információk → tudások → „bölcesség”, cselekvés, kreativitás

A felsorolás arra utal, hogy részei egymásra épülnek és összetartoznak. Tehát a tudás részei az információk.

Érdekes az a felvetés, amely a tudást mint magántulajdont vizsgálja és a következőkre jut. Minden tulajdon birtoklása előkelő (exkluzív) jellegű, míg a tudás birtoklásánál nincs így (John Powellre hivatkozik Stehr, 2007). Nico Stehr csak részben ért egyet ezzel a megállapítással. Szerinte ugyanis bizonyos tudások igenis exkluzív javakká válnak, gondoljunk itt például a szerzői jogokra.

A tudás megítélése

Korunkban vitathatatlan tény, hogy a tudományos tudásnak nagy presztízse van. Minden bizonnyal eltérően vélekedik erről egy kutató, aki a tudás termeléséből él és az életét tette fel egy bizonyos tudományterület meggazdagítására, és másképpen egy laikus, vagy képzetlenebb ember, akihez ilyen-olyan csatornákon keresztül erősen megszűrte, időnként a média vagy a politika által más-más hangsúllyal vagy igazságtartalommal rendelkező információhalmaz jut el. Nem kevésszer találkozunk azzal a döbbenettel, ami egy frissen végzett egyetemista arcán látható az első munkahelyén, mikor kiderül, hogy az elmúlt évek sok nehézség árán megszerzett „tudás-gyümölcse” a mindennapi életben nincs szükség, és hamar „túlretté”, azaz elavulttá válik (Vízi E. Szilveszter 2005-ben adott interjújában a tudás ötvenkénti feleződéséről és a folyamat ma is érzékelhető gyorsulásáról számol be).

Említettem, hogy fontos szempont lehet a tudás vélt vagy valós igazsága. Ahogy már kitértünk rá, az ember alapvetően a valódit keresi. Gondoljunk például a keresztény egyházak – kiváltképp a protestánsok - belső indíttatására, miszerint fel kell fedeznünk az Istentől kapott világot, és javainkkal jól kell sáfárkodnunk. Vannak különféle módszereink, mint például a falszifikálás (amit nem tudunk cáfolni, az igaz). Azonban hihetetlen nagy energiákat fektetnek bele egyesek az igazság keresésébe hitbéli felindulás nélkül is, valószínűleg többek között azzal a motivációval, hogy ez hoz fejlődést, jólétet az emberiségre és elismerést a kutatónak. Ha esetleg nem az a cél, hogy megtaláljuk az igazságot, akkor viszont szükséges legalább valami újat alkotnunk. A lényeg, hogy munkálkodjunk és keressünk, az így nyert eredményeket pedig adjuk el, és használjuk. Hiszen az a vízió, hogy minél több magyar ember büszkélkedhet egyedülálló tudással, annál nagyobb a nemzetközi megbecsültségünk. Már Széchenyi István is úgy vélte: „A tudományos emberfő

mennyisége a nemzet igazi hatalma” (Berényi 2007:10). Különösen hazánkra igaz többek szerint, hogy ma már nem a nyersanyag, a természeti kincsek adják gazdaságunk legnagyobb tőkéjét, hanem az egyének által felhalmozott tudástőke. Ez az tehát, amibe be kell fektetnünk, amit nem szabad figyelmen kívül hagynunk – hívja fel a figyelmet számos közgazdász; oktatási szakértő vagy éppen andragógus.

A „szakértő elit” oldaláról vizsgálva tehát a tudás gyarapítása közös érdekünk, erről meg kell győznünk minden állampolgárt. Nemcsak azért, mert magasztosak az érzelmeink az igazság, a tudomány mindenhatósága vagy éppen vallási meggyőződés révén, hanem egész egyszerűen mindez a talpon maradásunk, fejlődésünk alapját biztosítja. Ezért valamit tudni vagy felfedezni manapság valamilyen szintű kényszer is. Ha nem is azonos indíttatásból, de elérkezünk az „ész mindenhatóságának” gondolatához, amit a felvilágosodás óta hord az emberiség a kabátzsebében – a lehetőségeihez képest hol a szívéhez közel, hol elrejtve és bezipzárva, de töretlenül.

Éppen ideje megemlítenünk azokat a szkeptikusokat, akik az előbbiek veszélyeire hívják fel a figyelmet. Az alapvető problémát a tudomány és a tudás „rossz kezekbe kerülése” és az erkölcs háttérbe szorulása adja. Pitti Zoltán meghökkenésének ad hangot egyik értekezésben, amikor is elmeséli egyetemi hallgatóival folytatott diskurzusát. A tanulók a tudás alapú gazdaság témájának feszegetésekor a praktikus tudás előtérbe helyezése mögé helyezték az emberi értékeket, az etikai normákat, amelyből az oktató értékrend változásra világított rá.

Ennél markánsabban ír Berényi Dénes, aki a következőket vallja: „Nem kis problémát jelent különben, hogy a tudás gyors fejlődése mögött a tudati, de még inkább az erkölcsi fejlődés lemaradt. (...) Minden bizonnyal igaz az a megállapítás, hogy a tudás nélkül a jóakarát tehetetlen, de a jóakarát nélkül életveszélyes az egyénre és a társadalomra” (Berényi 2007:12). Idézi Popper Pétert, aki azzal a hasonlattal élt, hogy ha erkölcsi fejlődés nélkül jut el a tudás a politikusokhoz, az körülbelül olyan, mintha kézigránátot adnánk egy gorilla mancsába.

Erős bírálója a tudás nem megfelelő használatának Tőkéczi László is. Úgy véli, hogy ha abszolutizáljuk a tudást, akkor nem vesszük figyelembe, hogy az ember sokszor akár nem is tudatosan, de kárt okoz. Például jóhiszeműen kísérletezik, és közben nem várt mértékben rombolja a környezetet. Ekkor még nem is beszélünk a szánt szándékkal emberiségellenes, vagy „csupán” kizárólag öncélra, ezzel együtt mások kárára felhasznált tudásról. Szerinte nem véletlen, hogy a régebbi korokban a tudományt érték-és hitelneknek rendelték alá, ami mára jelentősen fellazult. Megelőlegezi a választ azok számára, akik esetleg a szabadság alapvető jogával érvelnének vele szemben. Kiemeli, hogy ha valaki a szabadságot felelősség nélkül éli meg, az szabadossá válik, „s ez nem több mint az eszközzel rendelkező erősek önérvényesítése” (Tőkéczi 2007:165). Ezt tetéztve azt is hozzáteszi, hogy a szolidaritás nélküli társadalom a pokollal egyenlő a legtöbb ember számára, illetve egy dzsungelharchoz hasonlít, ahol az erősebb piaci viszonyok között ejti el zsákmányát. Mindebből tehát az következik, hogy a tudomány bármilyen növekedése nem szolgálja a fejlődést. Úgy véli, hogy fontos folytatnunk a kutatásokat, azonban nem várhatunk ezektől automatikus megoldásokat értékelvű kohézió nélkül.

Leszögezhetjük tehát, hogy a tudás megfelelő módon akkor hasznosul, ha erkölcsi támogatást élvez. Azonban térjünk ki pár mondat erejéig a következő állítás vizsgálatára: „Az erkölcs kedvező hasznosulását csak a tudással és tehetséggel való párosulása biztosíthatja. A jelenkori fejlett társadalmakban annak az embernek a tudása válik hasznosabbá, akiben ez minél nemesebb erkölccsel és minél nagyobb tehetséggel párosul” (Jávorka 2000). Kritikával kell illetnünk ezeket a mondatokat. A fentiek fényében talán könnyen belátjuk, hogy a tudomány nem létezhet erkölcs nélkül, de magát az erkölcsöt kizárólag a tudománynak alárendelve vizsgálni szűk látókörűsége vall. A második mondat megmagyarázza az író mondanivalójának szándékát, de az első állítás mintha megint a tudományt helyezné magasabb szintre. Olyan, mint a népmesében a „hoztam ajándékot meg nem is” gondolata. Elismerjük, hogy nem szabad etikátlanul bánni a tudással, ám az etika és az erkölcs egy nemes fűszere csupán a tudománynak és végső soron mégiscsak az ész, a ráció az úr. Nézőpont kérdése, véleményem szerint azonban az állítás nem helytálló. Ismét idézve Tőkéczi Lászlót: „A legnagyobb tudású élet sem tud a mások által vállalt etikus áldozatok (<<szolgáltatások>>) nélkül élni, s eme ténszerűség által a tudás a helyére kerülhet” (Tőkéczi 2007:167). Azaz etikus magatartásformák (pl. szülői nevelés, stb.) nélkül az ember el sem jut odáig, hogy tudásra tegyen szert.

A tudás alapú társadalom fejlődésének akadályai

Az eddig elhangzottak fényében is sok szempontból lehet vizsgálni a fogalmat: tudás alapú társadalom. Ilkka Tuomi, finn kutató 2001-ben Helsinkiben megjelent tanulmányában tömören összefoglalja, miként változott az elképzelés a korábbi évtizedekben és egy, a továbbiakban általam is figyelembe vett szempontrendszer mutatott be. Az alapgondolat az 1960-as évekből ered és technológiai jellegű volt, miszerint a gyorsabbá, egyszerűbbé váló kommunikációs és „tudástároló” eszközök (számítógép és internet) által könnyebben tudunk majd információt megosztani egymással, ami az üzleti élet és a szórakoztatás fejlődését eredményezi. Később a tudás- és információ megosztása és birtoklása még inkább gazdasági jelentőségűvé vált. A hangsúly átterelődött a vállalatokra, szervezeti szinten igyekeztek minél hatékonyabb rendszereket kiépíteni a tudás „menedzselésére” (felismerve a már említett, dolgozóknak rejlő explicit és tacit tudás jelentőségét). A szerző azonban a tudás társadalomnak nemcsak a termelési és intézményi aspektusáról ír, hanem a „mindennapi élet” perspektíváját is vizsgálja. (Tuomi 2001).

Véleményem szerint a tudástársadalmat nem csupán szervezeti vagy gazdasági szinten kell vizsgálnunk, hanem ugyanolyan fontos lenne az „egyének” és a társadalom legkisebb egysége, a család szempontjait is figyelembe vennünk. Hiszen az egyén társadalmi interakciók része, családban él és dolgozik vagy dolgozni szeretne, igyekszik a „jólét” minél magasabb fokát elérni, mindezt a technológia rendkívül gyors fejlődése korában teszi. Ő az, aki elsajátíthatja, megveheti, használhatja és megoszthatja a tudást saját és mások érdekében, ideális esetben pozitív hatást gyakorolva gazdasági, társadalmi, vagy akár politikai folyamatokra.

Manapság még nem jelenthetjük ki, hogy a tudás mindenki számára egyformán hozzáférhető, ha pedig igen, nem mindenkinek érdeke, hogy új tudásra tegyen szert. Oka lehet az érdektelenségnek az a gondolat, amit Fehér Márta beszélgetőtársaival együtt állapít meg, történetesen hogy a globalizált világunkban eltűnnek azok a kisebb közösségek, amik húzóerőt képezhetnének a tanulás irányában. „...egy bizonyos közösséghez tartozás igénye motiválhat minket az ott relevánsnak minősülő tudás megszerzésére. Mármost ha a jelenkorban nem vagy nehezen határozható meg ez a közösség, ráadásul folytonos mozgásban vannak a társadalmi intézmények, a folyamatok, akkor mi marad? A kényszer.” (Csányi, Fehér, Gázsó, Kiss E., Pataki, Vámos, Kiss L. 2003). És valóban, sokak számára a tanulás annak a paradigmának az eredménye, amely szerint az embernek muszáj újabb és újabb tudásra szert tennie, különben negatív megítélésben lesz része, vagy akár elszegényedés érheti.

Az érdektelenséget tovább elemezve látjuk azt a profán akadályt, hogy hiába győzünk meg valakit arról, szerezzen például magasabb végzettséget, mert az hasznára van a társadalomnak és a gazdaságnak, nem tudunk számára garantálni semmilyen automatikus előrelépést, vagy jobb anyagi helyzetet. Jó példa erre az újonnan keletkezett bérfezültség: előfordul, hogy egy diplomás ember nem keresi meg a minimálbért sem. Illetve Bajusz Klára alapfokú végzettséggel nem rendelkező felnőttek körében végzett kutatása is hasonlóra mutat: ott iratkoznak be kevesebben a felnőttek általános iskoláiba, ahol a munkanélküliség a legnagyobb (Bajusz 2005). Nincs ugyanis az emberek előtt olyan pozitív példa, amely tanulásra serkentené őket. A statisztikai adatokat vizsgálva is kitűnik, hogy milyen magas az aránya például Baranya megyében a 8 általános iskolával nem rendelkezőké. Meg is fogalmazza, hogy ilyen számadatokkal messze vagyunk még a tudásalapú társadalomtól.

Tegyük fel, hogy azt mondjuk: a tudás alapú társadalomban nem az a lényeg, hogy mindenki egyformán részesüljön a tudásból, elég, ha részesül, akinek van rá lehetősége, kedve, anyagi forrásai. Hiszen, kiindulhatunk abból, hogy nem tanítható meg bárki bármire (mint ahogy Marton Ferenc is utal rá, hogy illúzió csupán Comenius eme gondolata), akkor nem is kell ezt erőltetnünk. Ilyenkor kapnak szót azok, akik a demokratikus jogokat védik.

Így például a többször említett Nico Stehr, aki egyet ért Richard Lewontin okfejtésével, miszerint ha a tudás csak egy bizonyos elit számára elérhető, az gondot okoz a képviseleti demokráciában. Ami, ugyebár, jelenünkben alapvető fontosságú. Stehr említést tesz a deficitmodellről, aminek lényege, hogy mindenféle állásfoglalást áthárítunk a szakértőkre. Ebből egyrészt az következik, hogy a „tudományos képzetlenség csökkenti a közönség demokratikus képességeit” (Stehr 2007:9), másrészt nő a távolság a tudomány és a közönség között, ami azt eredményezi, hogy a tudomány nem az emberek mindennapi igényeit fogja kielégíteni. Ez a tudomány számára sem veszélytelen, mert ha magára marad, és hagyják, hogy úgymond haladjon a normális kerékvágásban, akkor veszít innovativitásából, és akár meg is szűnhet működni.

Eszterág Ildikó vélekedése szerint mindenképpen szükség van a társadalmi rétegek közötti átjárhatóság biztosítására (és ezt a kompetencia alapú oktatással lehet

elérni). Úgy véli, „a rendszert mindaddig elitoktatásnak tekinthetjük, amíg az egyes szintjein részt vevők egy adott korcsoport csupán töredékét (statisztikailag 15 százalékot szoktak említeni) érik el. Ez az arány könnyűszerrel egybevethető a mindenkori elit arányával. A műveltséggel kapcsolatos dilemmák akkor és csakis akkor jelennek meg markánsan, amikor a rendszerbe tömegesen kerülnek eliten kívüli csoportok (50 százalék) is” (Eszterág 2010).

Konklúzió

A tudásalapú társadalom eszménye véleményem szerint nem elvetendő cél. Figyelembe véve a fent felsorakoztatott érveket, úgy vélem, a tudománynak folyamatosan működésben kell lennie, tudásunkat gyarapítanunk szükséges. Viszont a tudás felelősséggel is jár, éppen ezért nem szabadna elfelejtenünk megtanítani már az alapfokú oktatásban, és végig az iskolarendszerben, sőt, felnőttkorban akár iskolarendszeren kívül is, hogy kötelességünk lenne tudásunkat nemes célra használni. Nyilván nem egy büntelen társadalom lenne a végeredmény, azonban a „népnevelés”, amely alapvető erkölcsi téziseket közvetítene (gyermek-, fiatal-, felnőtt-, időskorban egyaránt), hozzáadott értéként megtérülhetne.

A társadalom jó része pedig tudásra szomjazik. Valószínűleg sokkal többen, mint ahányan végül részesednek is belőle. Ha nem így lenne, tönkre mennének például a tudományos (vagy áltudományos) tv csatornák, tv műsorok, havilapok, ismeretterjesztő könyvek... Ha nem tudjuk biztosítani anyagi okokra hivatkozva az oktatási rendszerben ennek feltételeit (kevés számú iskola), akkor átmenetileg más csatornákat kell megkeresnünk. A technika világa ma már nem sok lehetetlent ismer az információáramlás területén, miért ne lehetne ugyanígy – minőségbiztosítás mellett - a tudásközvetítés is hasonló tempójú. Kreativitásunk függvénye ennek gyakorlati kivitelezése.

Ha elég fontosnak tartanánk, sokakat meggyőzhetnénk a tudásszerzés fontosságáról. Aki elzárkózik, annak joga van kimaradni, de a társadalom egy jó részének nincs elég információja arról, milyen tudásra és hogyan tehetne szert, pedig nyitott lenne rá. Ha célunk a tudástársadalom kiépítése, használjuk fel a tudásközvetítésről szerzett ismereteinket és rendeljünk hozzájuk feladatokat! Legyünk interdiszciplinárisak és adjuk össze eddigi tapasztalatainkat! Elég nagy a tét ahhoz, hogy ne keressünk minél több alternatív megoldást. Hiszen tudjuk: a talpon maradás a cél.

Felhasznált irodalom:

- Bajusz, Klára (2005): Iskolarendszerű felnőttoktatás az ezredfordulón, PTE-FEEK, Pécs
- Berényi, Dénes (2007): A tudás társadalma és az élethosszig tartó tanulás, In: Debreceni Szemle, 15. évf. 1. szám, 10-13. p.
- Csányi, Vilmos – Fehér, Márta – Gázsó, Ferenc – Kiss, Endre – Pataki, Ferenc – Vámos, Tibor – Kiss, László (2003): Információ és tudás a társadalomban – Kerekasztal beszélgetés. In: Új Pedagógiai Szemle, 53. évf. 6. szám, 45-58. p.
- Eszterág, Ildikó (2010): Elit és/vagy tömegoktatás? In: Új Pedagógiai Szemle, 60. évf. 6-7. szám, 45-50. p.
- Havas, Péter (2009): Tudásmenedzsment, tanulástudomány, tanulásfejlesztés, forrás: <http://www.ofi.hu/tudastar/tanulas-fejlesztese/tudasmenedzsment>, 2012. 11. 14.
- Jávorka, Edit (2000): A tudástársadalom kiépítésének forrásai Magyarországon a térszerkezetben és a szellemi vagyoni növekedésének tényezőiben, Oktatási Minisztérium, Budapest
- Marton, Ferenc (2010): A tudásalapú társadalom két illúziója, In: Iskolakultúra, 14. évf. 10. szám, 31-36 p.
- Nyíri Kristóf: Információs társadalom és nemzeti kultúra, forrás: <http://www.inco.hu/inco1/infoert/cikk0.htm>, 2011. 12. 28.
- Pitti, Zoltán (2002): A tudásalapú gazdaság és a tudásközpontú társadalom, In: Kritika, 31. évf. 3. szám, 2-5. p.
- Stehr, Nico (2007): Tudás és demokrácia – A tudás leánya-e a civil társadalom? In: Információs társadalom, 7. évf. 3. szám, 6-14. p.
- Tomka, János (2009): A megosztott tudás hatalom, Harmat Kiadó, Budapest
- Tókéczki, László (2007): Tudás, etika és társadalom, In: Korom Erzsébet (szerk.): Kihívások a XXI. század iskolájában: Összeállítás a Koch Sándor Tudományos Ismeretterjesztő Társulat XLIII. Pedagógiai Nyári Egyetemén elhangzott előadásokból, Koch Sándor Csongrád Megyei TIT, 165-172. p.
- Tuomi, Ilkka (2001): Emerging Research Topics on Knowledge Society, Tekes, Helsinki
- Varga, Csaba: A tudástársadalom eszménye, forrás: <http://www.inco.hu/inco8/kozpont/cikk1h.htm>, 2011. 12. 29.
- Zrinszky, László (2002): A tudás, mint andragógiai probléma, In: Magyar Pedagógia, 102. évf. 2. szám, 131-144. p.